

Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО

НЕЗАСЛУЖЕНА ОБРАЗА

Серед численних несподіванок, якими нас обдарувала доба незалежності, ось ця, либонь, найприкріша: зневажливе ставлення до української культури, української духовності. Справді, хто міг би собі – навіть у похмурому сні – уявити, що в незалежній Україні паплюження, обгиджування високих українських ідеалів стане чи не нормою, чи не обов'язковим ритуалом? Що брутальні, непристойні “наїзди” на Т. Шевченка, Лесю Українку, О. Довженка, О. Гончара відбуватимуться не тільки безкарно, а й під гидкувате хихотіння власть імущих невігласів. Досі доля сія нещаслива обминала представників перекладацького цеху: їх не чіпали, мабуть, руки не доходили. Та ось у паплюжників черга підійшла і до перекладачів, і почали вони з Григорія Кочура (1908 – 1994), видатного майстра, чие 90-ліття нещодавно відзначила вся Україна, принаймні свідомі й інтелігентні громадяни.

“Щомісячний науково-методичний журнал” (так він себе іменує) “Зарубіжна література в навчальних закладах” оприлюднив у № 5 за цей рік декілька статей, присвячених творчості В. Шекспіра. Увагу нашу привернула розвідка Н. І. Тарасової “Шекспір в українських перекладах”. Ні, стаття не відрізняється особливими достоїнствами, тут немає авторських висновків, не знайдемо тут і всеохопності матеріалу: вона, мовляв, компілятивна. Власного погляду на проблему авторка не пропонує, все зводиться до переказу більш чи менш відомих джерел, чужих праць і досліджень. І в цьому я не вбачаю гріха: поза сумнівом, і такі статті потрібні – як усе, що доносить до читача (молодого й поготів) думки та ідеї великого драматурга. Повторюю: обома руками я за те, щоб такі статті з'являлися частіше і в якомога більшій кількості видань. І тільки одна обставина змусила мене взятися за перо.

Н. І. Тарасова, кандидат філологічних наук із Полтави, дозволила собі зробити несправедливий закид на адресу покійного Г. Кочура, фактично звинувативши його в плагиаті. Конкретно в тому, що, перекладаючи п'єсу В. Шекспіра “Гамлет”, підступний Г. Кочур “перелицював” переклад свого попередника Юрія Клена (Освальда Бургардта). Це неподобство, пише Н. І. Тарасова, виявив “Яр Славутич, перекладач, літературознавець, професор Альбертського університету (Канада)”. Він же доводить, “що Г. Кочур виконав ґрунтовне редагування Кленового перекладу і підписав його своїм іменем, оскільки згадувати еміграційного поета в Україні було заборонено”. Взагалі це щось нове і дивне: Г. Кочур у ролі викрадача літературного доробку, що вийшов із-під пера іншого літератора. Викрав і використав безпардонно: кілька разів перевидав, проштовхнув на театральну сцену... Річ у тім, що багатьом українським письменникам-перекладачам Г. Кочур знаний з іншого, цілком протилежного боку, а саме: як той, хто безкорисливо, безболісно віддавав свої набутки молодшим за себе чи неправнішим колегам. Я особисто на власні очі неодноразово пересвідчувався, з якою легкістю розлучався Г. Кочур із власними перекладами, дозволяючи їх підписати й видавати за своє іншим людям. Отже, загальна кількість Кочурових перекладів значно перевищує цифру 600, названу ретельними описувачами його спадщини.

Незвичайність окресленої ситуації полягає в тому, що сама Н. І. Тарасова нічого не стверджує, посилаючись на міркування професора Яра Славутича (він же в миру Григорій Михайлович Жученко). Ну, гаразд, Григорій Михайлович так вважає. А що думає з цього приводу Н. І. Тарасова? Поділяє вона його думку чи, навпаки, заперечує? Судячи з відсутності коментарів, мусимо дійти висновку, що підтримує

і поділяє. І доводиться пильніше розглянути систему аргументів, до яких вдається Н. І. Тарасова. І стає зрозумілим, що фаховий рівень статті “залишає бажати кращого”.

Юрій Клен (Освальд Бургардт) фігурує чомусь як Бургардт. Перелічуючи постановки “Гамлета” на українській сцені, авторка зовсім обминає львівську виставу 1943 року (режисер Й. Гірняк, у головній ролі В. Блавацький) – і даремно. Театрознавець В. Ревуцький слушно зауважив: “Під безпосереднім впливом цієї вистави в 1956 році Харківський театр ім. Шевченка (колишній “Березіль”) поставив “Гамлета”, бо в ній головну роль грав Я. Геляс, котрий у виставі 1943 року грав роль Першого актора”. Не згадуються шекспірівські постановки, здійснені після 1991 року, а це багато на що могло б пролити світло.

“Останнім часом, – пише Н. І. Тарасова, – перекладами сонетів Шекспіра займалися Олекса Веретенченко, Андрій Легіт тощо”. А між іншим, серед отих “тощо” є й Дмитро Павличко, який дав повний корпус Шекспірових сонетів у новому прочитанні (Вільям Шекспір. “Сонети”. Передмова Д. Павличка. Вступ до коментарів, коментарі Марії Габлевич. “Літопис”, Львів, 1998). Це солідна, серйозна робота, не помітити якої не можна було. Та про що говорити, коли, зіставляючи переклади 30-го сонета, виконані О. Веретенченко й А. Леготом, Н. І. Тарасова твердить: “Більш вдалим... є переклад А. Легота”. Ми теж маємо нагоду порівняти.

О. Веретенченко:

На раду тихих і солодких дум
Я друзів кличу – та не чують друзі,
Минулі втрати навівають сум,
І марно я зітхаю у притузі.

А. Легіт:

Коли у тиші серед дум високих
Я викликаю пам'ять давніх днів,
Оплакуючи смерть щасливих років
І найдорожчих, і близьких мені.

І оце сонетні (себто глибокі й точні) рими? Як бачимо, є підстави з певною недовірою поставитись до аргументів Н. І. Тарасової. Точніше – до аргументів Яра Славутича, який “азначає, що у своєму перекладі Г. Кочур повністю залежний від Ю. Клена: “...порівняння окремих суміжних рядків чи висловів ясно вказує на виразну текстуальну подібність”.

Надуманість подібних звинувачень очевидна, хоча й спростовувати їх – марудна справа: треба уважно, рядок за рядком, звіряти обидва переклади з оригіналом, а це вимагає і часу, і неабияких зусиль. Наслідком не може бути те, що ані Яр Славутич, ані авторка статті не визнають наших доказів, а, ставши в позу Костянтина Сергійовича Станіславського, вигукують: “Не вірю!”. Доведеться піти іншим, але плідним, як нам видається, шляхом.

Запідозрювати Г. Кочура в плагіаті мали б не Яр Славутич та Н. І. Тарасова, а передусім спадкоємці Юрія Клена (Освальда Бургардта). Але син Юрія Клена Вольфрам Бургардт двічі приїздив в Україну, обидва рази безпосередньо зустрічався з Г. Кочуром. Вперше – влітку, здається – в червні 1966 року: я це добре запам'ятав через обставини особисті. Я був присутній на одній з їхніх зустрічей в Ірпені. Вона тривала кілька годин, отже, Вольфрам Бургардт мав зручну нагоду і міг би висловити своє невдоволення чи претензії. Та він їх не мав, тож не висловив. Микола Лукаш, пригадую, читав перші розділи свого “Дон Кіхота”, говорилося багато про справи літературні, зокрема перекладацькі. Вольфрам Бургардт уже прочитав Кочурового “Гамлета”, але жодних закидів не зробив. Навпаки – суцільний захват і подяка. Те саме простежується в листуванні. “Ось я вже цілі два місяці в Канаді, а спогади такі яскраві, немов це було вчора, – пише Вольфрам Бургардт Г. Кочурові 27 серпня 1966 року. – Незабутніми лишилися для мене Ваш гостинний дім, Ваша мила родина і взагалі

Лист від 7 травня 1969 року: "Дякую Вам за монолог Гамлета в перекладі Л. Гребінки. Я долучу його до моєї праці про українських "Гамлетів", яка вже готова, але тим часом ще ніде не публікована".

Не опубліковано працю Б. Олександрівна і понині: вона скіні досі в університетських архівах.

І забутий, недрукований переклад Л. Гребінки було повернуто до життя значною мірою завдяки зусиллям Г. Кочура. Знайшли його в селі, на горіщі хати, яка чудом уціліла в роки війни. Осколок авіабомби наскрізь прошив валізу й пошкодив машинопис Гребінчиного перекладу, що в ній зберігався. Виходить, Г. Кочур міг би дещо запозичити і з цього "Гамлета", Гребінчиного? Але ж нічого такого не сталося, бо ... бо не міг Г. Кочур на таке піти. Чому ж тоді Яр Славутич і Н. І. Тарасова зійшлися однозгідно на Кленовому перекладі? "Переклад Ю. Клена... вийшов у Торонто за 4 роки до появи Кочурового (1960)", – недвозначно натякає Н. І. Тарасова: отут ми і злапали Г. Кочура на гарячому! Вона, очевидно, гадає, що Ю. Клен "Гамлета" перекладав на еміграції. Та ні – ще в Радянській Україні! Конкретно: 26 березня 1930 року він уклав угоду з харківським Державним видавництвом України (ДВУ) і виконав роботу ще до свого виїзду за кордон. Мало того (цитую Г. Кочура): "Гамлет" был напечатан (без указания фамилии переводчика) с небольшими сокращениями в двух первых изданиях "Хрестоматии западно-европейской литературы для средней школы" акад. А. И. Белецкого (1936 и 1937). Перевод не лишен отдельных погрешностей, как языковых, так и версификационных (напр., те же дактилические окончания некоторых строк). Переводчик облегчил свою задачу, отказавшись от передачи рифмованных предложений в окончаниях монологов: он их перевел белым стихом. Но все же этот перевод заслуживает в общем весьма положительной оценки и безусловно является лучшим из того, что было сделано в области усвоения Шекспира за эти годы".

Із процитованого випливає, що Г. Кочурові переклад Освальда Бургардта був відомий ще до війни, отже, поява "повного" тексту перекладу в 4-му томі "Творів" Юрія Клена (за редакцією Євгена Маланюка, Торонто, Канада, 1960) не була аніякою новиною для Г. Кочура..

Пора вже й пригадати, що і Ю. Клен, і Г. Кочур належали до одного літературного напрямку – до школи українських неокласиків: Ю. Клен як один із "трона п'ятірного нездоланих співців", Г. Кочур як учень і продовжувач місії М. Зерова, одnodумець і соратник М. Рильського. Не таємниця, що українські неокласики були зорієнтовані на добірну літературну мову – нормативну лексику й усталену граматику. А кожний, хто з перекладацтвом "мав до діла", бодай коротко і дотично, той знає, що існує загадковий зв'язок між словами, тобто кількість варіантів, що адекватно відтворюють те чи те місце, речення, словосполучення, далеко не безмежна. І хай за переклад беруться різні перекладачі, все одно – збіги неминучі, скажу більше – вони часом бажані (якщо не мати за установку повернення, скажімо, до словника О. Федьковича, до граматики П. Куліша). Все це у Г. Кочура лежало перед очима – переклади О. Федьковича, П. Куліша, М. Старицького, І. Костецького, але з їхніми варіантами трактування він не погоджувався. Безперечно, Г. Кочур не міг, та й не збирався відмовлятися від засад неокласицизму. І напевне вже не збирався вражати оригінальністю мовних конструкцій, аби – за всяку ціну – відрізнятись від попередника.

Ось у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського віднайшлися перші три глави перекладеного Г. Кочуром "Євгенія Онегіна". Загалом це велика удача, і вона дозволяє на дискусійну проблему поглянути по-новому. Якщо зіставити переклад Г. Кочура з перекладом М. Рильського (а вони працювали одночасно, паралельно – які ще тут підібрати слова), то виявляться численні збіги. І збіги ці неминучі, адже той самий текст, той самий розмір, та сама "онегінська" строфа, та сама лексика – і на це ради немає. Щось інше було б насильництвом над першотвором, насильництвом над мовою, насильництвом над природою перекладацької творчості. А Борис Пастернак у своїй нотатці "О Шекспире" (1942 р.) зауважив: "В отношении

Шекспира уместны только совершенная естественность и полная умственная свобода”.

Щоб унаочнити свою позицію, хочу навести як приклад роботу Бориса Пастернака над “Гамлетом”. Перекладати він почав не з власної ініціативи, а на пропозицію В. Мейсрхольда. Були замовлення й від інших театрів. Борис Леонідович погодився, переклав, а переклавши... Та ось його лист до Михайла Лозинського (від 1 березня 1940 року):

“Я всегда отсылал к существующим переводам, из кот/орых/ знал какой-то из старых, видимо Кронебергоровский, а может быть, и К. Р., т. е. что-то среднее, видоизменившееся в своей забытости. К старым и новым переводам я отсылал не глядя, в глубокой голословной уверенности, что это должно быть хорошо и театры привередничают и сами не знают, что им надо. Новые книги редко попадают теперь в руки: я не знал, кто из Вас четверых – Вас, Радловой, Кузьмина и Зенкевича – дал нового “Гамлета”, и я не знал, что их не один, а два. Но так это было только вначале.

Так думал я, но не представлял себе, насколько я прав. Когда я раскрыл пять или шесть этих книжек, сердце у меня упало: филологическая близость, литературное изящество и спеническая живость превзошли все мои опасения. А совпадения, совпадения!! /.../

Все это были предложения, сами собой укладывавшиеся в ямбическую строчку, те самые, относительно которых к радости и по поводу их естественности у меня (за черновой работой) неизменно примешивалось опасение, что в своей закономерности они, наверное, пришли мне в голову не первому.

Такие строчки совпали у меня с Вами дословно, и до запятой, и именно в виде строчек, ни больше не меньше, т. е. в виде каких-то неделимых линотипических единиц. Из этих:

“Но как во всех не дрогнет добродетель”

или:

“Он взял меня за кисть и крепко сжал”

и т. д. я оставил очень немного (а их было множество, с этим-то и надо было Вас поздравить), и только те, которые общие у Вас со всеми или частью переводчиков”.

Висловлене в приватному листі Борис Пастернак підтвердив у надрукованій того ж таки 1940 року нотатці “Гамлет, принц Датский” (От переводчика): “Оказалось, – законы языка при тождественности предмета сильнее, чем можно было думать”.

І статті, і листи Бориса Пастернака того варті, щоб їх перечитати ще раз і над ними замислитись. Але ж яка інтелігентність і яка послідовність у виконанні свого перекладацького обов’язку – обов’язку перед мовою: виявив несподівані, небажані текстуальні збіги – і поспішає привітати перекладача-суперника! Ось чого бракує Яру Славутичу і Н. І. Тарасовій, я вже мовчу про послідовність і професіоналізм. Хочете самі пересвідчитись?

“Переклад Ю. Клена... становить майже буквальный переклад з оригіналу”, – твердить услід за Яром Славутичем Н. І. Тарасова і поряд: “Кочурів переклад, на думку Яра Славутича, не скрізь точний, але адекватний, відповідний першотворові”. І далі: “Переклад Ю. Клена... виконаний доброю мовою, що задовільно передає першотвір. Як зазначає Яр Славутич, Кочурів переклад, порівняно з цим, “виграє лише кращою тональністю і певним шліфом”. Термінологія своєрідна як на університетського професора, але ж читасмо далі: “Гамлетів монолог сприймається як зразок у відтворенні майже всіх відтінків англійської мови. Збережено у перекладі і відповідний високий стиль, і метафори тощо. “Правдива поезія!” – стверджує дослідник (Яр Славутич. – Л. Ч.), але зазначає, що у своєму перекладі Г. Кочур повністю залежний від Ю. Клена: “...порівняння окремих суміжних рядків чи висловів ясно вказує на виразну текстуальну подібність”. І Яр Славутич робить припущення, що Г. Кочур виконав ґрунтовне редагування Кленового перекладу і підписав його своїм іменем, оскільки згадувати еміграційного поета в Україні було заборонено”.

Суперечливі характеристики, чи не правда? З яких, до речі, зовсім не випливає висновок про Кочурів плагіат. Тут усе, як можна було переконатися, значно складніше і цікавіше.

Так, Кленів переклад "Гамлета" був етапним в історії українського перекладацтва. Пригадаймо захоплені характеристики культури, зокрема вияв у драмі "це є майстерний вияв перекладу рівня світової культури, зокрема вияв у драмі плідної праці неокласиків"; "тут долучається ще й почуття гордошів за переклад О. Бургардта перед світовим мистецтвом, а для історії українського "Гамлета" пістет перед майстром-перекладачем за найвизначніший шекспірівський дарунок першої третини двадцятого століття".

Високі оцінки В. Ревуцького я значною мірою поділяю і готовий підписатися під ними. Але слід звернути увагу на те, що на початок шістдесятих років із часу Кленового перекладу минуло три десятиліття – майже стільки, скільки минуло з часу Кулішевого перекладу на часи О. Бургардта. І багато чого змінилось – як в мистецькій, так і в мовній ситуації. Завдання, яке постало перед Г. Кочуром, сформулюємо так: створити переклад нормативний, що його можна було б рекомендувати для вивчення у школах, у вищих учбових закладах – і можна було б грати на кону. З цими завданнями Г. Кочур упорався.

Нітрохи не применшуючи досягнень Бургардтового перекладу, не можна не помітити, що він при всіх своїх достойностях ніколи не виставлявся на сцені. Не виставлявся з тієї ж причини, з якої не побачили світла рампи "Гамлет" у перекладі М. Старицького чи "Гамлет" у перекладі П. Куліша. Тексти на сцені треба вимовляти, а Бургардтів переклад все-таки важкуватий для вимови і, маємо визнати, не в усьому відповідає оригіналові. Не тільки не римус прикінцевих рядків у монологах, на що тактовно вказав Г. Кочур, але й рима у нього (у О. Бургардта) неочікувано вихоплюється там, де її зовсім немає у В. Шекспіра. Чому? Та просто не надавав цьому значення перекладач: вийшло так – то й нехай собі. До того ж він, Бургардтів "Гамлет", програє існуючим перекладам російською мовою, з якими сучасний читач, сучасний глядач, безперечно, має можливість ознайомитись. Тож нічого дивного немає, навпаки, закономірно, що сучасні українські театри ухопилися за переклад Г. Кочура. Час летить, і хто знає, може, з'явиться незабаром ще кращий, досконаліший переклад "Гамлета" українською мовою, але поки що на українській сцені панує Кочурів переклад. 1989 року його "Гамлет" з'явився в Тернопільському музично-драматичному театрі ім. Тараса Шевченка, 1997 року – у Львівському академічному театрі ім. Марії Заньковецької, 1998 року – в Чернігівському молодіжному театрі. Дасть Бог, будуть ще й інші постановки. Всупереч усім намаганням кинути брудом на його працю.

Оригінальність поведінки Н. І. Тарасової в тому, що полтавська дослідниця не наводить жодних аргументів чи прикладів: от так думає професор Альбертського університету Яр Славутич. Але цим вона ображає не лише пам'ять Г. Кочура, – вона образила, повторюю, великий загін українських перекладачів, які небезпідставно вважають себе учнями і послідовниками Г. Кочура. Ну, припустімо, Яр Славутич це написав. А якщо він помиляється? Якщо припущення його є, кажучи м'яко, вигадкою? То яка, запитую, потреба поширювати контроверсійну думку Яра Славутича в Україні? Яка потреба накидати цю приватну думку молодому читачеві, який не читав перекладу О. Бургардта і, хотілось би вірити, читав переклад Г. Кочура? Яка необхідність усе це друкувати в спеціальному виданні, призначеному для середніх закладів, для шкіл? Для того, щоб дітей змалку привчати до висновку: переклад Г. Кочура – то не переклад Г. Кочура, а переклад О. Бургардта, зретагований Г. Кочуром?

На всі ці запитання годилось би отримати відповідь.